

جغرافی دانهای بزرگ اسلام

در قرن سوم و چهارم هجری

تقدم مسلمانان در سیر علوم، چیزی نیست که بر اهل دانش و مردم با انصاف پوشیده باشد. با اعتراف دوست و دشمن؛ دانشمندان اسلامی در دوازده قرن پیش، علوم فلسفه، منطق، طب، تاریخ، ریاضی، جغرافی و غیره را که منشأ تمدن شکفت - انگیز معاصر گردیده، بسرحد کمال رساندند.

آثار علمی و نتایج فکری دانشمندان مسلمین بود که در قرون وسطی از مشرق بمغرب برده شد، و موجب بیداری ملل اروپا گردید.

برای نمونه در این مقاله فقط گوشه ای از خدمت دانشمندان جغرافی دان اسلام، آنهم در قرون اولیه اسلامی یعنی قرن سوم و چهارم هجری از نظر خوانندگان محترم میگذرد.

مطالعه این سطور که نوشته يك دانشمند بزرگ مسیحی و بیگانه (جرجی زیدان) در کتاب (آداب اللغة العربیه) است، خواننده را با بن حقیقت واقف نموده و بخوبی پی بمیزان رنج و کوشش و تقدم دانشمندان اسلامی در راه تدوین و توسعه علم خواهد برد.

* * *

تدوین علم جغرافی توسط مسلمین .

علم جغرافی در قرن سوم بعد از نقل علوم قدما به عربی، تدوین شد. آنچه موجب شد که مسلمانان قبل از اطلاع از وجود علم جغرافی، بفکر تدوین این علم بیافتند سه موضوع زیر بود:

- ۱- مسلمانان در هر نقطه جهان که باشند بزیرات مکه میروند. رفتن بمکه هم نیازمند شناختن راه ها و منازل میان راه بود.

- ۲- مسلمانان در آن عصر برای کسب علم بسائر شهرها و کشور های اسلامی مسافرت میکردند و سفرهم مستلزم شناختن اماکن و مناطق میان راه و مقصد بود.

۳ - مسلمانان بعد از فتح هر مملکتی ، برای تنظیم امور آن و گرفتن مالیات و نقل درآمد آن کشور بمرکز ، ناگزیر بودند که شهرها و کشورها را بخوبی بشناسند . بهمین جهت پیش از این قرن ؛ لازم میدانستند که در این زمینه کتابی بنویسند تا راهنمای آنها باشد .
وقتی جغرافی از یونانی به عربی ترجمه شد ، و مسلمین بر آن آگاهی یافتند ؛ به شیوه آن کتابها نوشتند و آن علم را توسعه دادند ، و آنچه را دو قرن قبل از آن بدست آورده بودند ، بر آن افزودند .

مسلمانان برای تدوین و تکمیل علم جغرافی قناعت بنقل و شنیدن از ابن و آن نکردند ، بلکه دریاباها را سیر کردند و شرق و غرب و شمال و جنوب را گردیدند و آنچه را در اقطار جهان دیدند ، و تحقیق و بررسی نمودند ، نوشتند . و بسیاری از اشتباهات بطلمیوس حکیم را تصحیح کردند .

این دانشمندان بدون توجه به جغرافی یونان ، از پیش خود بر اثر کثرت سفر و اشتغال بجمع خراج و درآمد کشوری و تعیین راههای یستی که منوط بشناختن نقاط رفراصل و جهات راهها و اماکن بود ، علم جغرافی را بوجود آوردند .

ارزش دانشمندان جغرافی دان اسلام در قرن چهارم هجری در کشف نقاط مجهول و شهرها و اقلیمهایی که تا آن روز کسی از آن اطلاع نداشت ؛ کاملاً مشهود است . آنها این نقاط را بر اثر فتح ممالک و سفرهای تجارتي که در آسیای وسطی و آفریقا و دریای هند و خلیج فارس مینمودند از نزدیک دیده و در کتب خود نوشته و ترسیم نموده یا مورد بحث قرار دادند .

آنها بسیاری از جزائر اقیانوس اطلس و اتلانتیک را کشف کردند ، و بیش از تمام ملتهای پیش از خود ، اکثر نقاط زمین را شناختند !

نقشه جغرافی مسلمانان

ترسیم نقشه جغرافی از فنون قدیمی است . زیرا در قدیم نمونههایی از آنرا در کشور بابل و آشور و مصر یافته بودند . مسلمانان در اوائل دولت عباسی ؛ بعد از ترجمه کتب هیئت و جغرافی یونانی شروع به ترسیم نقشه جغرافی کردند آنها نقشه خود را بر اساس طول و عرض شهرها قرار میدادند . نخستین دانشمند اسلامی که نقشه جغرافی را بر این اساس ترسیم کرد ، محمد بن موسی خوارزمی بود که در زمان مأمون خلیفه عباسی میزیست . وی طول و عرض شهرها و دریابهارا از روی درجات جغرافی بر اساس علم هیئت تعبیر کرد ، و در مسافرتها از روی آن عمل می نمودند .

ولی بعداً سایر جغرافی دانهای اسلام نقشهها را بدون در نظر گرفتن عرض و طول شهرها

ترسیم میگردند . چنانکه ابو زید بلخی در اوائل قرن چهارم ، وابن حوقل و استخری و مقدسی در اواسط این قرن عمل کردند .

آنها چون موقعیت نقاط را از روی مقیاس عرض و طول شهرها ، مشکل دیدند ، لذا موقعیت شهرها را با در نظر گرفتن جهات چهار گانه : شرق ؛ غرب ، شمال ، و جنوب تعیین نمودند ، بدون اینکه فواصل آنها را در نظر بگیرند .

آنروز مسلمانان قاعده ای مانند امروز برای تعیین جهات یاد شده در نقشه خود نداشتند زیرا نقشه هایی که امروز در دست ماست ، در تعیین جهات خود ، مقید است که همیشه سمت بالا را شمال و پائین را جنوب و طرف راست و چپ را مشرق و مغرب فرض کند .

ولی جغرافی دانان اسلامی بعد از آن عصر ، فواصل بین شهرها را بدست آوردند که قبل از همه باید شریف ادیسی را نام برد .

اینک برای اطلاع بیشتر بذکر اجمالی چند تن از بزرگان علمای جغرافی مسلمین مبادرت میورزیم :

قرن سوم هجری

ابن خردادبه

ابوالقاسم عبیدالله بن خردادبه ، از دانشمندان اواسط این قرن است . وی از خواص معتمد خلیفه عباسی بود و مدتی در فارس و نواحی غربی ایران متصدی آمد و رفت قاصدها و امور پستی و اخبار عمومی شهرها بود .
کتاب (المسالک و الممالک) یعنی «راهها و کشورها» تألیف اوست که در آن میزان درآمد مملکت بنی عباس ، راهها ؛ و مسافتهای میان هر شهری را شرح داده است . این کتاب در سال ۱۳۰۶ میلادی بهمت «دی گویم» مستشرق معروف با ترجمه فرانسوی آن در شهر «لیدن» هلند چاپ و منتشر شده ، و مشتمل بر بسیاری از فوائد تاریخی است به علاوه تقسیمات کشوری و عرض و طول بین شهرها .

قدامة بن جعفر

وی نیز که در سال ۳۲۷ هجری از جهان رفته در دولت عباسی منصب بزرگی داشت ، و از ادبا و دانشمندان این قرن بشمار میرود . کتاب (الخراج و صنعة الکتابه) از تألیفات اوست که جز صد صفحه آن بدست ما نرسیده است . این صد صفحه که راجع به اداره پست و شناختن محلات و راهها تا نواحی مشرق و مغرب و مسافت بین شهرها ، و ضبط درآمد مملکتی سال ۲۶۵ هجری

است ، با ترجمه فرانسوی درلیدن بطبع رسیده است .

یعقوبی

احمد بن ابی یعقوب معروف به (یعقوبی) که در سال ۲۷۸ در قید حیات بوده از مورخین و دانشمندان و جهانگردان بزرگ اسلامی است ، که شیفتهٔ سیروسایاحت بود .

یعقوبی در شرق و غرب ممالک اسلامی سیاحت پرداخت ، در سال ۲۶۰ هجری در ارمنستان بود ، از آنجا بهند سفر کرد ، سپس بمصر و شمال افریقا رفت .

کتاب (البلدان) یعقوبی که سفرنامه اوست ، از مهمترین کتب جغرافی است . زیرا آنرا بر اساس مشاهدات خود نوشته است .

در این کتاب یعقوبی شرح جامعی از بغداد و سامره آن روز و شهرهای شرق و باصلاح او سرزمین فارس تا ترکستان را نوشته ، سپس به شرح نقاط عرب نشین پرداخته و از سوریه و افریقا و اندلس (اسپانیای امروز) سخن گفته است . (البلدان) در سال ۱۸۶۱ بوسیله جونیل مستشرق درلیدن چاپ شده است .

ابن الحائك

حسن بن احمد همدانی از مردم قبیله همدان یمن است . تألیفاتش چند در هیئت و طبیعی و جغرافی و غیره دارد ، و خود در سال ۳۳۴ هجری در زندان «صنعا» یمن درگذشت .

کتاب (اوضاع جزیره العرب) یکی از تألیفات وی دارای فوائد مهمی از تشریح جزیره العرب ، کوهها ، مساکن ، شهرها ، لغات ، زراعتها ، معادن ؛ و آثار دیگری که کسی قبل از وی بآن برخورد نکرده است میباشد این کتاب توسط هانری مولر مستشرق آلمانی در سال ۱۸۸۴ درلیدن ، با شرح و تعلیقات وی چاپ شده است .

ابن فضلان

احمد بن فضلان نیز جغرافی دان است در سال ۲۰۹ از طرف مقتدر خلیفه عباسی به نوان سفارت نزد پادشاه صقالبه (اسلاو) بارو پای شرقی رفت . در این سفر ابن فضلان سفرنامه ای نوشت که بنام وی معروف است ، و در آن راجع بکشور بلغارستان و عادات و اخلاق اهالی آنجا سخن گفته است . این کتاب با ترجمه روسی آن در شهر پتر سبورگ بسال ۱۸۲۳ چاپ و منتشر شده است .

قرن چهارم هجری

مسعودی

علی بن الحسین بن علی مسعودی در بغداد پرورش یافت ، سپس بمصر رفت ؛ و از آنجا برای

کسب دانش بدورترین نقاط آنروز سفر کرد . وی در سال ۳۰۹ هجری رهسپار فارس و کرمان شد و مدتی در شهر استخر فارس ماند ، آنگاه سال بعد آهنگ هندی نمود ، و شهرهای ملتان و منصوره را سیاحت کرد ، و از آنجا به کنایه و صیمور رفت . و از سرندیب واقع در خاک سیلان سر در آورد !

مسعودی از سیلان سوار کشتی شد و بچین رفت ، سپس از راه دریای هند به جزیره ماداگاسکار و عمان بازگشت .

در سفر دوم مسعودی بسال ۳۱۴ به او راه آذربایجان و گران سفر کرد سپس بشام و فلسطین روی نمود . در سال ۳۲۲ وارد شهر انطاکیه و حدود سوریه شد و از آنجا به دمشق آمد ، در آخر عمر مجدداً بمصر رفت و در سال ۳۴۵ وارد شهر قسطنطنیه شد ، و سال بعد در همان جا وفات یافت .

مسعودی در اثنای سفرهای خود پیوسته ، سرگرم تحقیق و مطالعه و اکتساب علوم بود ، و توانست قسمت مهمی از وقایع تاریخی و مواقع جغرافی را که هیچکس بر وی پیشی نگرفته بود . بدست آورده و در کتب بنگارد .

یکی از آثار ارجدار وی کتاب مشهور « مروج الذهب » است که از آغاز تاریخ بشر ؛ تا زمان خلافت المطیع الله عباسی (۳۶۳) در آن آورده است این کتاب بزبان فرانسه ترجمه شده و در سال ۱۸۷۲ میلادی در پاریس در نه جلد چاپ شده است . همچنین بزبان انگلیسی نیز ترجمه شده و جلد اول در سنه ۱۸۴۱ منتشر گردید .

و دیگر کتاب « التنبیه و الاشراف » است که بسیاری از موضوعات جغرافی و هیئت و نجوم و تاریخ را شرح داده ، و در سال ۱۸۹۴ در شهر لیدن هلند منتشر شده است .

ابوزید بلخی

ابوزید احمد بن سهل بلخی متوفی بسال ۳۲۲ هجری در بلخ متولد شد و در عراق پرورش یافت . وی شاگرد یعقوب کندی فیلسوف مشهور اسلام است و پرورش فلاسفه در موضوعات مختلفه کتاب نوشته ، و یکی از مورخین و جغرافی دانهای بزرگ مسلمین است . کتاب « صور الاقلمیم » را که قدیمترین کتاب جغرافی ، و مواقع جغرافیائی را با نقشه شناسانده است ، از تألیفات اوست .

ابوزید در این کتاب میخواست اقلیمها را تصویر کند ، لذا زمین و اشکال آن ، و اقالیم اسلامی را در آن ، با نقشه های رنگارنگ که در آن عصر بآن دست یافته بودند ؛ ترسیم کرده است یک نسخه کامل خطی آن در کتابخانه « برلن » موجود است .

اصطخری (استخری)

وی از دانشمندان اواسط قرن چهارم هجری و اهل استخر فارس است. کتاب «الاقالیم» از تصانیف اوست که مشتمل بر حدود ممالک، صورتهای اقالیم زمین، شهرها، دریاها، نهرها است و مسافت بین آنها را به تفصیل شرح داده است.

استخری در آن کتاب از شبه جزیره عربستان شروع نموده و به ترتیب از کشورهای شمال افریقا و اسپانیا و مسافتهای میان آنها، مصر و شهرهای آن، سوریه و بیت المقدس و مسافت میان هر کدام، مفصلاً سخن گفته است.

همچنین دریای مدیترانه و سرزمین جزیره و موصل و عراق و مسافتهای آنها و نقاط خوزستان و فارس و کرمان و سند و آذربایجان و جبال و مازندران و گیلان و بحر خزر و خراسان و سیستان و افغانستان و ماوراء النهر و فواصل هر کدام را شرح داده و همه را با نقشه روشن ساخته که جمماً ۱۹» نقشه است.

این کتاب در شهر (گوتته) بوسیله دکتر «مولر» آلمانی سال ۱۸۴۹ میلادی و همچنین کتاب دیگر او «المسالک و الممالک» که نظیر کتاب نخست است، سنه ۱۸۷۰ توسط دی گوپه مستشرق در لیدن منتشر شده است!

ابن حوقل

ابن حوقل بغدادی مؤلف کتاب «المسالک و الممالک» نیز از علمای اواسط قرن چهارم است. کتاب وی که مانند المسالک استخری است با انگلیسی ترجمه شده و در سال ۱۸۰۰ در لندن و سنه ۱۸۴۲ در پاریس چاپ و منتشر گردیده است.

مقدسی

محمد بن احمد مقدسی از دانشمندان بزرگ جغرافی دان اسلام است که در نیمه دوم قرن چهارم میزیسته و در بیت المقدس متولد شد؛ و اکثر ممالک اسلامی از شرق و غرب تا سند و هند و اسپانیا را سیاحت کرد. ارزش کتب مقدسی در این است که غالب نوشته هایش بر اساس مشاهدات و تجربیات شخصی است آنچه را دیده و تحقیق و بررسی نموده در کتاب «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم» که بزرگترین کتاب جغرافی عمومی آن عصر بوده، با نقشه رنگی هر نقطه آورده است این کتاب دوبار در لیدن سالهای ۱۸۷۷ - ۱۹۰۶ با شرح و ملاطعات دی گوپه منتشر شده است.